

‘ספר המעשיות’ – הערה לזמנו ומקורותיו

מאת

רלה קושלבסקי

מאז שהכריז גסטר בשנת 1896 על קדימותו המופלגת של קובץ המעשיות שפרסם,¹ ועד ששב פיליפ אלכסנדר לבחון לאחרונה טיעון זה מתוך אוריינטציה דומה גם אם ודאי לא פשטנית² – הושלם כמעט מעגל שלם של השערות על זמנו, מקומו וטיבו של קובץ מעשיות חשוב זה (להלן ‘מעשיות’). המחקר בכללותו דחה את הנחת היסוד של גסטר מכל וכל. על כך כבר כתבו ישראל לוי, ברנארד הלר, שמואל קראוס, וגדרשו לכך גם מרדכי מרגליות בהקשר לזיקת ‘מעשיות’ ל‘מדרש הגדול’, ושרגא אברמסון בהקשר לזיקת הקובץ ל‘חיבור יפה מן הישועה’.³ גם חנוך אלבק תמך בגישה כוללת זו, וקיבל את מסקנת מרגליות באשר לאיחורו של ‘מעשיות’ ל‘מדרש הגדול’.⁴ סממנים שונים, כגון פתיחות “תנו רבנן” האופייניות לסיפורי הקובץ, נימות פוליטיות כנגד האיסלם, אפיונים נרטיביים של סיפור

- 1 בהקדמתו לפרסום ראשון, פרטי ומוגבל על-פי כ”י מנצ’סטר-גסטר 82, בחוך: Judith Montefiore, *College Ramsgate: Report for the Year 1894-1895 and Report for the Year 1895-1896... Together with the Ancient Collections of Agadoth, the Sefer ha-Maasiyoth*, Ramsgate 1896 מהדורה ראשונה של ‘ספר המעשיות’ (ובאנגלית: *The Exempla of the Rabbies*) יצאה בלונדון-לייפציג בשנת 1924 כמהדורה מורחבת, והיא כללה, בנוסף ל-297 המעשיות מכ”י מנצ’סטר-גסטר 82, גם העתקות ופרפרוזות באנגלית של סיפורים מכתבי יד נוספים. עם זאת, ההקדמה לספר נשארה כמעט בעינה, ובה חזר גסטר על השערותיו משנת 1896 שקובץ מעשיות זה קדם אפילו לחתימת התלמוד. מהדורה נוספת יצאה בנייר-יוק בשנת 1968.
- 2 Philip S. Alexander, “Gaster’s Exempla of the Rabbis: a reappraisal”, *Rashi* 1040-1990, *Hommage à Ephraïm E. Urbach*, ed. Gabrielle Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 793-805.
- 3 ראה: Isreal Lévi, *R. E. J.* 34 (1897), pp. 153-155; דוב הלר, “ספר המעשיות”, הצופה לחכמת ישראל 9 (1925), עמ’ 176-171; Bernard Heller, “Quelques problèmes relatifs aux légendes juives à propos des Exempla of the Rabbis publiés par M. Gaster”, *R. E. J.* 81 (1925), pp. 1-26; Samuel Krauss in: *Z. D. M. G.* 79 (1925), pp. 341-344; idem, “Sprachliche Bemerkungen zum Texte des Sepher Ma’asijoth”, *H. U. C. A.* 4 (1927), 345-364; מדרש הגדול על חמשת חומשי תורה, בראשית, ירושלים 1947, עמ’ 11, וכן שם, שמות, ירושלים 1956, עמ’ 11-12; שרגא אברמסון, רב נסים גאון: חמישה ספרים, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשכ”ה, 408-406.
- 4 ראה בהערותיו לצונץ-אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, מוסד ביאליק, ירושלים תשי”ד, עמ’ 306-307.

ימ־הביניים, ומקבילות לקבצים מאוחרים ובעיקר ל'מדרש הגדול', נתפסו כהוכחות לאיחורו של הקובץ עד לימ־הביניים או בטר ימ־הביניים.⁵

מעמדה של חוקר מדרש ואגדה, נטה לעומת זאת אלכסנדר להניח במאמרו על הקובץ, ש'מעשיות' נוצר, כרוב קבצי האגדה והמדרש, בתהליך ארוך של עריכה הדרגתית. לאור תפיסה זו, אין משמעות מרובה לקביעת זמן עריכה מוחלט וחד־משמעי של הקובץ. כיון שכך, הוא גם נמנע מלדחות על הסף אפשרות לקיומם של רבדי עריכה קדומים ביותר, ואף הניח מקום לבחינה עקרונית ומחודשת של טיעון גסטר.

ואחרי ככלות הכל, אפיונים ימ־ביניים שהכול מודים בהם, מותרים מקום לחזור ולתהות על מועד התגבשותו של הקובץ במתכונתו הידועה לנו כיום, וכן על המרחב שבו צמח והתפתח. בקביעת זמנו של הקובץ לימ־הביניים נעזר קושי הנובע מפער תאריכים, לפי שכתב־היד המוקדם ביותר הידוע לנו עד עתה הוא כ"י מנצ'סטר־גסטר 82, מפרס, ובן המאה השש־עשרה.⁶ על כתב יד זה הסתמך גסטר בפרסומו, וממנו העתיק.

והנה נמצא בספרייה הלאומית בירושלים כתב יד פרסי מן המאה הארבע־עשרה, שהוא כנראה מקור עקיף לכ"י מנצ'סטר־גסטר. זהו כ"י ירושלים 1970 8° המכיל מאה ואחד דפים בכתובה פרסית־מערבית.⁷ נוסח המעשיות זהה בשני כתבי היד, וכן נשמרת אותה סגמנטציה של הסיפורים. עם זאת, כתב היד של גסטר שלם יותר לעומת כ"י ירושלים, החסר בראשיתו ואף בסופו. קובץ מנצ'סטר־גסטר כולל מעשיות א–רצ"ז, ואילו כ"י ירושלים מתחיל בסופו של סיפור ק"ל במלים: "דאמ' מר מוכר נכסיו הראשונים אינו רואה ברכה לעולם", ומסתיים בסיפור רצ"ב: "מעשה בהלל הזקן שהיה בא בדרך". אי לכך חסרה בכ"י ירושלים גם הקדמתו הנמלצת של מעתיק כ"י מנצ'סטר־גסטר: "בשם המקרה במים עליות אתחיל לכתוב מעשיות". פעמיים ישנם שיבושים בכ"י ירושלים במספור הסיפורים, אך הסדר הליניארי של הסיפורים נשמר. פעם אחת ישנו דילוג מעניין בכ"י ירושלים מסיפור קמ"ד לסיפור קמ"ח, ונראה שדף או שניים נשמטו בעת ההעתקה, כי המספור המקורי נשמר. בכ"י מנצ'סטר־גסטר 82 לעומת זאת, סיפורים קמ"ד–קמ"ח אינם חסרים, תופעה המעידה גם היא על שלמותו של כתב היד המאוחר יותר. במהדורת הדפוס של גסטר ישנן כמה טעויות בהעתקת המספור מכ"י מנצ'סטר־גסטר 82, הגורמות לאי־חפיפה מסוימת בין כתב היד למהדורת הדפוס, אך הפערים מתמלאים במהדורת הדפוס, על־ידי תיקון המספור מדי פעם.

5 על אפיונו הימ־ביניים של הקובץ ראה יוסף דן, הסיפור העברי בימ־הביניים, הוצאת כתר, ירושלים 1974, עמ' 91–94.

6 ראה אלכסנדר, שם, עמ' 798.

7 כתב־יד זה הגיע לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לפני כשלושים שנה, בין השנים 1947–1966 (המועד המדויק אינו ידוע), וקוטלג או ככתב־יד תימני בן המאה השלוש־עשרה או ארבע־עשרה. אך על־פי בדיקה פליאוגרפית מחודשת יש לקבוע את מקומו לאזור האמאדאן בפרס המערבית, ואת זמנו לאמצע המאה הארבע־עשרה ככל הנראה. תודתי לצוות המכון הפליאוגרפי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שטרח לשוב ולבדוק עבורי את כתב־היד. לכתב היד הפנה את תשומת לבי יוסי במברגר, לצורך מחקר שערכתי במסגרת ה"אנציקלופדיה התימטולוגית לספרות עם ישראל", על סיפור 'בן סכר ושפיפון בן ליש'. אגב בדיקת הגרסה הבחנתי שזהו כתב יד של 'ספר המעשיות'.

נציין עוד, כי כמו כ"י מנצ'סטר-גסט 82, כך גם כ"י ירושלים עשיר בפירושי מלים והערות בשולי העמוד, רובם בעברית, וכמה מהם בפרסית. כתב יד זה מהווה עדות למציאותו של קובץ המעשיות כבר במאה הארבע-עשרה, בפרס. תופעה זו לא רק שהיא מאששת את ההנחה בדבר אופיו הימני-בינימי של הקובץ, אלא היא אף מנהירה את תופעת ריבוי המקבילות הספרותיות בינו לבין ה'מדרש הגדול', כשני קבצים שהתקיימו במקביל באמצע המאה הארבע-עשרה, בנתיבי מסחר משותפים.⁸ נראה עתה שסביר לשער את מציאותו של קובץ נוסף ומוקדם יותר, ששימש מקור הן ל'מעשיות' והן ל'מדרש הגדול'.

'פטירת משה רבנו ע"ה': כ"י פרמא, 2785 (דה-רוסי, 327)

סיפור מותו של משה רבנו — תחנונו להיכנס לארץ, מאבקו במלאך המוות, קבורתו על-ידי הקב"ה ומלאכיו וגניזת נשמתו — מוכר בעיקר על-פי הגרסה המובאת אצל ילינק ב'בית המדרש', בשם 'מדרש פטירת משה רבינו' (נוסחה א').¹ זהו סיפור ימני-בינימי מורחב המתבסס בעיקר על דברים רבה י"א, י,² ותנחומא ואתחנן ו', תוך צירופם ועיבודם. 'מדרש פטירת משה רבינו' נדפס לראשונה בקושטא 1517, כנספח ל'דברי הימים של משה רבינו'. מאז חזר הסיפור ונדפס פעמים רבות, בגרסאות זהות או בשינויים קלים.³ שתי גרסאות נוספות ושונות של 'מדרש פטירת משה רבינו' נדפסו האחת אצל ילינק (נוסחה ב'),⁴ והאחרת, אצל איזנשטיין, בשם 'דרש לפטירת משה רבינו ע"ה'.⁵ חטיבה גדולה של גרסאות 'מדרש פטירת משה רבינו' מצויה עדיין בכתבי יד,⁶ והן דומות בחומריהן לגרסאות הדפוס הידועות, אך שונות במגמות הברירה והצירוף, בהתאם לשיקולי עריכה משתנים. גרסה ייחודית של 'מדרש פטירת משה רבינו' מובאת בכ"י פרמא, 2785 (דה-רוסי 327)

8 זמנו של ר' דוד העדני, בעל 'מדרש הגדול' נקבע לאחרונה, על-פי חליפת מכתבים בינו לבין ר' יהושע הנגיד, לאמצע המאה הארבע-עשרה. כך מובא אצל יהודה רצהבי, תשובות ר' יהושע הנגיד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 15. תודתי נתונה למירון ביאליק לרנר, שהפנה את תשומת לבי להערה זו של רצהבי.

1 א' ילינק, בית המדרש, ספרי ואהרמן, ירושלים תשכ"ז, חדר א', עמ' 115–129.
2 'דברים רבה' י"א, י הוא תוספת מאוחרת לקובץ, ואינו מובא בכ"י דה-רוסי 1240, שהוא כתב היד היחיד של דב"ר שנמצא בידנו בשלמותו. ראה: מ' ברגמן, "עדויות טקסטואליות למדרשי 'תנחומא ילמדנו', דברי הקונגרס התשיעי למדעי היהדות, ג' (1986), 51–52.
3 אף שנוסחה א' אצל ילינק דומה מאוד לדפוס קושטא 1517, היא אינה זהה לה, וניתן להבחין בשינויים סגנוניים קלים, בעיקר בפתיחה על ארוננו של יוסף וסרח בת אשר. נראה שילינק נשען על דפוס מאוחר יותר של 'מדרש פטירת משה רבינו' (אולי מהדורת פוריצק 1819, שלא נזכרה ב'בית-עקד ספרים').
4 א' ילינק, בית המדרש, ספרי ואהרמן, ירושלים תשכ"ז, חדר ו', עמ' 71–77, על-פי כתב יד פריס 710.
5 'איזנשטיין, אוצר מדרשים, הוצאת גרוסמן, ניר-יוק תשט"ז, כך ב', עמ' 372–383. זוהי הדפסה חוזרת של גרסה שהופיעה בנספח למהדורה לטינית של 'דברי הימים של משה רבינו', משנת 1629.
6 פירוש של כתבי היד מצוי בספרי: *Moses and the Angel of Death*, (in H. S. Daemmrich ed., *Studies on Themes and Motifs in Literature*, vol. 4), New-York 1995, pp. 289-291

משנת 1289.⁷ זוהי הגרסה המוקדמת ביותר הידועה לנו עד עתה של 'מדרש פטירת משה רבינו' המורחב. כתב היד הוא מאן-קשטיל שבארגון, ועל-פי הקולופון הוא הועתק בידי שמואל בן יוסף. בתחילתו ובסופו ישנם כמה כתימי דיו ואותיות מחוקות.⁸ כתב היד כולל בעיקר חיבורים הלכתיים כגון פירוש המשנה של הרמב"ם או כמה קבצים של שו"ת הגאונים, אך גם חיבורים אגדיים כגון 'חופת אליהו', 'סדר אליהו זוטא', 'פרק שירה' ו'מדרש עשרת המלכים'. ביניהם מובא גם 'מדרש פטירת משה רבינו ע"ה'.

ניתן להבחין בחפיפה נרחבת בין גרסת כ"י פרמא לנוסחה א' שאצל ילינק.⁹ לעומת זאת, תיאורים אחרים קובעים את ייחודה של גרסת כתב-היד. תיאורים אלה נשענים בדרך-כלל על מקורות שונים מאלה המשוקעים בגרסאות הנפוצות של "מדרש פטירת משה רבינו", דוגמת נוסחה א' של ילינק. נציין סצינות ייחודיות לגרסת כ"י פרמא:

א. הגרסה ויתרה במפתיע על סצינת עימות דרמטית בין משה למלאך המוות. סצינה זו — התופסת מקום נרחב ברוב דפוסי 'מדרש פטירת משה רבינו' ובכתבי היד — תחילתה בהתנצחות מילולית ארוכה, וסופה במדרף אלים שבמהלכו עיוור משה את סמאל במטה האלוקים שבידו. במקום זאת מצטיירת בכתב היד סצינת עימות אחרת, אירונית גם היא, על-פיה נקט משה טקטיקה כפולה: בה בשעה שהוא הסכים, לכאורה מתוך השלמה, שמלאך המוות יקרב אליו כדי ליטול את נשמתו, הוא שיתק את אויבו על-ידי אזכור השם המפורש, ומלאך המוות נשאר עומד על עמדו, מבלי יכולת לנוע: "בקש לחזור לאחור, ולא היה בו כח לחזור, בקש ליטול חרבו, ולא היה בו יכולת". רק לאחר שסיים משה לברך את השבטים במעמד פרידה אחרון, הוא שחרר את מלאך המוות מכפיתתו המאולצת.

ב. אירוניה נוספת מובלעת בתיאור טקטיקה דומה שנקט הקב"ה עצמו: הוא נתן אמנם רשות בידו של מלאך המוות ליטול את נשמת משה, אך בה בשעה הוא נגלה למשה כדי להודיע לו על הצפוי לו, ואף ייפה את כוחו לנהוג באויבו כרצונו. תיאורים אלה הם עיבוד והרחבה של דרשת ה'פסיקתא דרב כהנא' בפרשת 'וזאת הברכה' על הביטוי: "לפני מותו" (דברים ל"א).¹⁰ הפסוק נדרש שם על-פי משמעותו המילולית, ולפיו הושלך מלאך המוות תחת רגליו של משה בעודו עומד ומברך את ישראל.¹¹

ג. סצינה נוספת בכתב היד מתארת את תחנונו של משה להיכנס לארץ. כל בקשותיו של משה להיכנס אל הארץ דרך האוויר או דרך התהום נדחו על יסוד הטיעון שאלה כבר שייכים לאליהו וליונה. זהו עיבוד של דרשה המובאת ב'דברים רבה' הנפוץ אצל בני ספרד, על-פיה משה ביקש לעבור את הירדן באוויר או במים כאליהו וכיונה.¹² גם נוסחה א' של ילינק

7 דף 135ב-138א.

8 תודתי לצוות המכון לתצלומי כתבי יד והמכון הפליאוגרפי באוניברסיטה העברית על סיועם באיתור ובתיאור כתב היד.

9 החפיפה היא למן הפסקה המתחילה במלים: "עליו אמר שלמה בתחנונים ידבר רש", ועד לפסקה המסיימת במלים: "ולא יאבד נפש אחד מישראל" (עמ' 117-120 בנוסחה א' אצל ילינק).

10 'פסיקתא דרב כהנא', מהדורת ד' מגדלבוים, נויארק תשכ"ב, עמ' 444.

11 בדומה לכך נדרש הפסוק במדרש 'תנחומא', 'וזאת הברכה' ג: "[...] ומהו 'לפני מותו' — לפני מלאך המות [...]". גם על-פי 'תנחומא' הברית משה את מלאך המוות באמצעות השם המפורש, אולם תיאורי כפיתתו על-ידי משה נעדרים שם, וניכר שה'פסיקתא דרב כהנא', הוא ששימש מקור לכ"י פרמא.

12 'דברים רבה', מהדורת ליברמן, ואתחנן, עמ' 47.

מתארת את תחנוניו להיכנס לארץ בדרכים עוקפות, אך היא נשענת על מקורות ה'מכילתא' וה'ספרי', על-פיהם משה ביקש לעבור לארץ-ישראל במחילת קיסריון, ואשר אינם מזכירים את דמויות אליהו ויונה.¹³

ד. גם סצינת חילופי השלטון בין משה ליהושע ייחודית לכתב היד. מנהיגותו של יהושע, כך מספרת הגרסה, נקבעה באמצעות אקט סמלי ולא מודע: משה ביקש לו תחבולה להסיח את דעתו של יהושע, כדי שיוכל להיעלם מבלי שיהושע יעצור בעדו. לצורך זה שמט משה את נעליו, מתוך כוונה שיהושע יתכופף להרימן. כך אמנם היה, אך באופן תמוה יהושע לא מסרן למשה, אלא מיהר לנעלן בעצמו. באותו רגע אמביוולנטי שבו שח יהושע כדי לנעלן, נחטף משה אל תוך ענני הכבוד, ונעלם.¹⁴ הגרסאות הנפוצות של "מדרשי פטירת משה רבינו" מתמקדות לעומת זאת בניגוד הבולט בין מעמדו של משה לפניו, לבין מעמדו לאחר המהפך, כמשרתו של יהושע. משה מתואר כמי שטרח מאוד בהכנת גלימתו, כתרו, וכיסאו של יהושע — ממש כפי שהיה יהושע נוהג לעשות עבורו לפניו.¹⁵

ה. הגרסה מדווחת על דר-שיח בין משה לקב"ה, בו דרש משה מן הקב"ה להעמיד את השמש כדי שיוכל לברך את ישראל. לבקשה זו נלווה איום מוסווה: "ואם אינך מעמידה — אני מעמידה". במידה רבה זוהי תגובה לגערת הקב"ה במשה: "כבר שקעה חמה ואתה יושב!"¹⁶

ו. באופן דומה התמקח משה, על-פי הגרסה, על נפשו של ראובן, שחטא בהעתקת יצועי

13 ראה: 'מכילתא', בשלח, מסכתא דעמלק, מהדורת הורוביץ רבין, הוצאת ואהרמן, ירושלים תש"ל, עמ' 183; 'ספרי', במדבר, פרשה קלה, מהדורת הורוביץ, עמ' 182.

14 השווה להשלט הנעלים במעמד הסנה, שבו נתקדש משה למנהיגם של ישראל (שמות ג' ה). האנלוגיה מבטאת את משמעות האקט הסמלי של השלט הנעלים.

אשר לתיאור נעילת הנעלים, נראה שזוהי קונקרטיזציה של הניב המייחס לנעילת נעליו של מנהיג משמעות של חילופי מנהיגות. אולי יש בכך כדי להעיד על חיותו של ניב זה במאה השלוש-עשרה. באזכור היבלעותו של משה בענני הכבוד מוטעמים כמה מקורות קדומים ומאוחרים. יוסף בן-מתתיהו מתעד מסורת על רגעיו האחרונים של משה, ולפיה הוא נעלם בענן בעודו עומד בפסגת הר העברים (קדמוניות היהודים, חלק ד', 8: 48–49, ס' 320–331, מהדורת שליט עמ' 140–141). מקורות ימניים לעומת זאת, מספרים על היבלעותו של משה בענני הכבוד, כשעלה למרום קודם למתן תורה ('פסיקתא רבת', כ, ד). במקביל לתיאורי היבלעותו של משה בענן, הגרסה מתארת את מות משה, קבורתו בידי הקב"ה ומלאכיו וגניזת נשמתו, השכיחים בגרסאות התימה. התפר בין שתי המסורות ניכר: תחילה, כך מסופר בכ"י פרמא, נחטף משה על-ידי ענני הכבוד, ורק לאחר שהקב"ה נגלה אליו, הוכיח אותו על סירובו הנמרץ של משה לקבל עליו את גזירת המוות, והבטיחו נאמנה שהוא עצמו יטפל בקבורתו — מובא תיאור קבורתו של משה וגניזת נשמתו.

15 מקור לכך הוא מדרש במדבר רבה כ"א יד, המתאר את יהושע משכים לבית הוועד, פורס את המחצלות ומסדר את הספסלים עבור משה, בבואו לשפוט ולהורות את העם. נוסחה א' של 'מדרש פטירת משה רבינו' מרחיבה מאוד את התיאור, ומרבה לצבוע את הטקסט בצבע הזהב המלכותי: "כיצד היה משה משמש את יהושע בכל יום היה משה עומד מחצות לילה והולך לפתחו של יהושע ונוטל המפתח ופותח את הדלת ונכנס ונוטל חלוק ומנערה ומניחה אצל מראשותיו ונוטל מנעליו ומתקן ומניחן בצדי המטה ונוטל טליתו וכסותו וסודרו וכובע של זהב ועטרת מרגליות ומבחרן ומצורפן ומסדרן לפניו על סילון של זהב. שוב היה מביא קיתון של מים וקערה של זהב ומניחן לפני הסילון..." (בית המדרש, שם, עמ' 123). התיאור נשען ככל הנראה על טופס ביונטי של חצר המלכות.

16 מקורו של תיאור זה ב'דברים רבה' ט' ט, ועיבודו ייחודי לגרסת פרמא.

אביו מאוהל רחל לאוהל לאה (בראשית ל' יא–טז): תמורת נפשו ביקש משה להציל את ראובן.¹⁷

ז. בדו־שיח כלל לא שגרתי בין משה להקב"ה התהפכו היוצרות שעה שהקב"ה ביקש ממשה לכלול גם אותו בברכותיו לישראל ערב מותו: "אמ' לו הקב"ה משה ברכני כמו שברכת את ישראל אמ' לפניו רבוננו של עולם הניחני ואברכך עם עמך ישראל".¹⁸ בשלושת הדוגמאות האחרונות (ה, ו, ז) אנו מוצאים נימה פאמליארית בהתבטאויות משה והקב"ה, כביטוי למערכת יחסים אינטימית וקרובה. נביא עתה את הגרסה בשלמותה:¹⁹

פטירת משה ע"ה

כיון שנכנס אדר אמ' הקב"ה למשה יש לי דבר לומר לך. אמ' לפניו אמור. אמ' לו עלה אל הר העברים הזה הר נבו.

התחיל משה שמח ורך לעלות, סבר בנפשו, אמ', כשהייתי נער אמ' לי עלה אלי ההרה ועליתי ונתן לי שני לוחות אבנים, ועכשיו שמא תורה מבקש לי ליתן ולהראות לי קולות וברקים ולפיד'. אמ' לו הקב"ה לא כשם שאתה סבור, שאין לי תורה ליתן שכבר נתתה לך, עלה ומות בהר. והיה משה סבור שמא ישראל מבקשים עלי רחמים, ולא בקשו. אמ' להם משה, שישים רבוא הייתם כשחטאתם במעשה העגל ואני לבדי בקשתי עליכם רחמים, ועכשיו אתם ששים רבוא בקשו עלי רחמים. מה עשה משה, קפץ לפני הקב"ה בתפלות, ועשה עשר מיני תפלות ולא קיבל אפ' אחת אלא תחנונים, ועליו א' שלמה תחנונים ידבר רש.

משלו משל למה הדבר דומה, לחכם שהיה מלמד בנו של מלך והיו כל בני פלטרין של מלך יראים ממנו, ולא בני פלטרין בלבד אלא אף כל העם כולו היו יראים ממנו, והיו עושים לו רצונו בשביל שהיה בנו של מלך. לאחר זמן מת בנו של מלך ואיבד הרב של נער כל בני פרטניא²⁰ שלו. התחיל מחזיר על הפתחים. כל אותן הימים שהיה בנו של מלך קיים הכל היה ברשותו ועכשיו שמת אין בידו לעשות דבר אלא לחזור על הפתחים. כך משה כל זמן שדורו קיים היו עליונים ותחתונים ברשותו כדכת' עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם. בקע הים והעלה באר מים והוציא מים מסלע ולא עוד אלא שאמ' קומה י"י קומה, שובה י"י שובה, ולא עוד אלא שאמר לו הקב"ה הנה אנכי שולח מלאך לפניך אמ' לו משה אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה. בוא וראה כל זמן שהיה דורו קיים היה רסטון²¹ לכל חפץ וכיון

17 השווה ל'דברים רבה' ב' ה.

18 והשווה לברכות ז, ע"א.

19 תודתי לספריית פרמא על אישורה לפרסום הגרסה. היא תורגמה לאנגלית בתוך: *Moses and the Angel of Death*, עמ' 261–272 (ראה הערה 6 לעיל).

20 נראה שמקור המילה באחת משתי צורות של לטינית ימה"ב במשמעות של סנט-פרטריא, או פרטליא. תודתי לר' שפרבר על סיועו בבירור משמעות המילה.

21 המלה "רסטון" אינה מופיעה במקבילה שבנוסחה א', 'בית המדרש', שם, עמ' 117: כל זמן שהיה משה קיים היה הכל ברשותו כיון שהגיע זמנו ליפטר היה מחזור למי שביקש עליו רחמים, הוי בתחנונים ידבר רש. וכתיב, לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים". לפי פיסקה זו והקשרה ייתכן ש"רסטון" משמעותו

שמת דורו מחזור ומבקש, היינו דכת' תחנונים ידבר רש. כת' לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. עת היתה לו למשה לירד למצרים וליטול גאולה ולגאול את ישראל, שנ' גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים, ועת היתה לו להפיל תחנה כמו שנ' ואתחנן אל יי' וגו'. יי' אלהים, שתי שמות הללו למה הזכיר משה, מלמד שאמ' משה בשתי שמות ברא הקב"ה את האדם ברחמים ובדין, שנ' ויצר יי' אלהים ובהם התחיל כדי שיהיה אותם נוהג במידת רחמים לכך נאמ' יי' אלהים. אתה החלות, אמ' לפניו רבונו של עולם תחלת נגלית עלי בסנה וקראת לי ואני לא קבלתי עד שכעסת עלי שנ' ויחר אף יי' במשה. דבר אחר אתה החילות, אתה התחלת להראות לי גבורת ירך בסנה, ונראית לי בסנה באש, והודעתני דרכיך ומדת טובך בבחורתי, ועתה בזקנותי אני מבקש רחמים על עמך צאן מרעיתך שתסלח ותכפר לעוונותיהם. את עבדך, בבקשה ממך אל תהי דומה כבשר ודם, בשר ודם שיש לו עבד, הוא בחור וגבור הוא אוהבו, וכיון שיזקין הוא משליכו, ואתה יי' אל תשליכנו לעת זקנה ככלות כחי אל תעזבני. את גדלך, אלו עשרת הדברות, ואת ירך החזקה, אלו עשר מכות שהביא הקב"ה על המצרים במצרים. אשר מי אל בשמים ובארץ אלא אתה, ואתה בראתה כל ובידך להמית ולהחיות. ולמה אמ' משה כן, לפי שאמ' לו הקב"ה ומות בהר. אמ' משה לפני הקב"ה מוטב שאחיה ולא אמות, מפני שאם יבקשו בניך לחטוא איני מניחם, ואומ' להם שאין אחר בשמים ובארץ אלא אתה, ולא עוד אלא שאודיע הוד כבוד שמך לכל הדורות, ואומ' על ידי בקע הים והעבירים בתוכו ואני עמהם, ועל ידי נתן להם תורה, ועל ידי המטיר להם מן ארבעים שנה, והעלה להם באר מים, והוציא להם מים מן הסלע, ועכשיו אם ייטב בעיניך לא אמות כי אחיה ואספר מעשיך לכל העולם.

אמ' לו הקב"ה איני שומע לך, מפני שאם אתן לך חיים נמצאתי מטריח כל העולם כולו עלי ויעשו ממך אלוה וישתחוו לך. אמר משה לפניו רבון העולם כבר בדקתני ואני הוא שבטלתי העגל ועכשיו אמות? אמר לו הקב"ה בן מי אתה? אמר לו בן עמרם, אמר לו ועמרם בן מי הוא? אמר לו בן יצחק, ויצחק בן מי הוא? בן קהת, וקהת בן מי הוא, בן לוי, וכולם ממי יצאו? מן אדם, ולאדם אמרתי כי עפר אתה ואל עפר תשוב. אמ' לפניו רבונו של עולם אדם הראשון גנב ואכל וקנסת עליו מיתה, אני שמא גנבתי כלום, וכבר העדות בי ואמרת לא כן עבדי משה וגו'. אמ' לו הקב"ה אתה צדיק יותר מאדם ודורו. אמ' לו משה הן האדם קנסת עליו מיתה ועל דורו בשביל הנחש שהטעה את חוה, ואני החייתי מתים בנחש, שנאמר ויעש משה נחש נחשת. אמ' לו הקב"ה גדול אתה מנחש ודורו? אמ' לו משה, נח קנסת על דורו מיתה ולא ביקש עליהם רחמים, אבל אני כשחטאו ישראל בעגל בקשתי רחמים לפניך ואמרת ואם אין מחני נא מספרך.

אמ' לו הקב"ה למשה, משה שמא אמרתי לך להרוג את המצרי? אמר לפניו רבונו של עולם תן לי רשות ואומ' לפניך דבר אחד. אמ' לו אמור, אמ' לפניו רבונו של עולם אתה הרגת כל בכורי מצרים ואני בשביל מצרי אחד אמות? אמ' לו הקב"ה, משה אני ממית ומחיה שמא

"אדון", בהקשר לפער שבין סמכותו של משה לפניו למגבלותיו ערב מותו. וייתכן שזהו שיבוש של "רצון", המתקשר לתיאור משה כמי שנשא רצון מלפני הכול. על אפשרות נוספת העירני ד' שפרבר ולפיה ייתכן שמקורה של המלה בתיבה היוונית "אריסטון", במשמעות של "רצוני".

אתה יכול להחיות כמוני שאתה דן כנגדי. כמה כבוד כבדתיך, אמרת קומה יי קמתי, שובה יי שבתי, ובשבילך שניתי מעשה שמים וארץ, דרכן של שמים להוריד טל ומטר ודרכה של ארץ להוציא לחם, אמרת איני רוצה אלא שמים יורידו לחם והארץ תוציא מים, יורידו להם כמו שאמרתי, שנאמר הנני ממטיר לכם לחם מן השמים ומים מן הארץ, כמו שכתוב עלי באר ענו לה. בקשתי ליתן לך חיים ואמרת איני רוצה אלא אמות, כבדתיך בתוך עמך ישראל ורוממתיך על כל הקמים עליך, אמרת לי ואם בריאה יברא יי ואני מלאתי רצונך ועשיתי חפצך באותה שעה, שנאמר ותפתח הארץ את פיה ותבלע אותם. אמרתי זוכב לאלהים יחרם וכשחטאו ישראל לפני בקשתי לאבדם מן העולם ואמרת לי סלח נא לעון העם הזה, ואמרתי לך סלחתי כדברך, ולא עוד אלא תורתי שבראתי על שמי, כמו שכת' תורת יי תמימה, אמרתי תיקרא על שמך, שנ' זכרו תורת משה עבדי. ישראל שלי הם ועל שמי נקראו, שנ' כי לי בני ישראל עבדים, אמרתי יקראו על שמך, שנ' ויזכור ימי עולם משה עמו. דברתי עמך באמירה ובדיבור, שנ' וידבר יי אל משה לאמר ויאמר יי אל משה, ואף אתה דברת לפני באמירה ובדיבור, שנ' ויאמר משה אל יי וידבר משה אל יי. אני אין לפני אכילה ושתייה ועשיתיך כמוני, שנ' ויהי שם עם יי מ' יום ומ' לילה לחם לא אכל ומים לא שתה. אני אלהים ואותך נתתי אלהים לפרעה, לי נביאים ולך נתתי נביא, שנ' ואהרן אחיך יהיה נביאך, אני אין בריה יכולה להסתכל כנגדי ובך כתיב וייראו מגשת אליו, אני אמרתי וראית את אחורי ובך כתיב והביטו אחרי משה. בעשרים ושתים אותיות כבדתי את התורה ובכולם כבדתיך, שלחתיך אצל פרעה והוצאת את ישראל ממצרים, צויתך על השבת ועל המילה, נתתי לך עשר דברות, כסיתך בענן, נתתי לך שני לוחות האבנים ושברת אותם, ועשיתיך יחיד בעולם, הנחלתיך תורתי, כבדתיך משבעים זקנים.

חזר משה והודה לפניו רבונו של עולם הרבה גמילות חסדים גמלתי ועצמו מספר, וכל העולם יודעים שאתה יי אלהים יחיד בעולם אין זולתך ואין דומה לך. אתה בראת עליונים ותחתונים, ואתה ראשון ואחרון, והכל ממך ומי ימלא גבורתך ומי יוכל להגיד עוצם פלאיך אשר מי א'ל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבוי. אלא דבר אחר אני מבקש מלפניך בבקשה ממך שאעבור את הירדן. אמ' לו הקב"ה למשה שתי שבועות נשבעתי, אחת שלא אעבור על שבועה של ישראל. אמ' לפניו רבונו של עולם ימותו אלף כמותי ואל יבטל אפיל אחד מישראל מן העולם, גלוי וידוע הוא לפניך שבשבילם אמרתי לך מחני נא מספרך, ועכשיו אני מבקש טובת בניך יותר מטובתי, יכולה השבועה להיות קיימת. אמרת לי לא תעבור את הירדן הזה ואני איני רוצה לעבור בו אלא שתפריחני באויר העולם ואכנס לארץ. אמ' לו הקב"ה אתה למדת בתורתי והזהרת וצוית לישראל לא תשיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים, והאויר כבר נתתיו לאלהיו שיהא הוא פורח באויר ולא אחר, כדכ' ויהי בעלות יי את אליהו, ואו' ויעל אליהו בסערה השמימה, והיאך אתה רוצה ליטול דבר שאינו שלך. אמ' לפניו אם כן רבונו של עולם הכניסני דרך התהום. אמ' לו הקב"ה התהום של יונה היא שנ' תהום יסובבנו.

אמ' הקב"ה למשה, לא אתה הוא שאמרת לי איני רוצה להכנס לארץ ועתה תאמר הכניסני לארץ. אמ' לפניו אימתי? אמ' לו כשעברו ישראל הים אמרת תביאמו ותטעמו ואתה הוצאת עצמך מן הכלל ולא תחזור על דבריך עוד. ואין מדותי כמידת בשר ודם שעוברין על

בידיו קבל שני לחות הברית ואין לך רשות בהן, ואם תאמר מרגליו, כבר דשו רגליו ערפל שלי, שנ' ומשה נגש אל הערפל, ואין לך רשות בכל איבריו. אמ' לפניו רבונו של עולם ואעפכ"ן תן לי רשות ואטול נשמתו. אמ' לו הקב"ה הרשות בידך. עד שהוא הולך ליטול את נשמתו נגלה הקב"ה על משה ואמ' לו, הרי מלאך בא ליטול נשמתך ואין נפשך בידו, עשה בו מה שברצונך. בא מלאך המות לפני משה וחרבו שלופה בידו. כיון שראהו משה הכירו. אמ' לישראל תנו לו מקום. בא ועמד כנגד משה, אמ' לו משה, מה אתה מבקש? אמ' לו הנשמה שלך אני מבקש. אמ' לו משה בוא וטול אותה. עד שהוא מקריב כנגדו הזכיר משה שם המפורש ונפלה חרבו מידו. בקש לחזור לאחור ולא היה בו כח לחזור. בקש ליטול חרבו ולא היה בו יכולת. בקש משה להעבירו מן העולם אמ' לו הקב"ה חייך שאני מעבירו מן העולם לעתיד לבוא, שנ' בלע המות לנצח, אלא הניחנו עתה וילך משום שהעולם צריך בו אמ' משה לפני הקב"ה רבונו של עולם יעמד ויראה כשאברך כל שבט ושבט. ומנין שהיה עומד שם, שנ' וזאת הברכה אשר ברך משה וגו'. לפני מותו, זהו מלאך המות. לאחר שכילה לברכן נתן לו רשות ונטל חרבו והלך לו.

קרא יהושע לעיני כל ישראל ואמ' לו יודע אני ששלשה משואות יש לך לישא אומה שהיינו נושאין אני ואהרן ומרים, ועכשיו נעשית יחידו יהי אלהיך עמך. ומפקדך אני על זאת שנתחלף העולם עליה שהיא קברה אותם שהיו ראויין לקבורה, ואין לה מעכשיו בן אלא אתה. וכשהגיע יום פטירתה לבוש שחורים וקרע אותם והלך לפני מטתה עד שתכניסה לקבורה. ועל גיורת זו אני מפקידך שנתחלף עליה העולם לא תונו אותה, ועל יתומי שלא זכו למקומי אני מפקידך שיהו באוכלי שולחנך ולא יהיו זזין ממך. קרא לכהנים ומסר להם את התורה ותורת המזבח ואמר להם ראו היאך אתה מקריבין לפני מי שאמר והיה העולם, ולא תאמרו לעם אם לא תתנו לנו שכר אין אנו מקריבין אלא תקריבו חנם, ואם הביא עני עולה תחלה ואחר כך עשיר לא תקריבו קרבן העשיר קודם קרבן העני. קרא לדיינין ואמר להם, ראו היאך אתם דנין ולפני מי אתם דנין לפני מי שאמר והיה העולם, ואם בא עשיר ואמר להם כבדו אותי שאני גדול אמרו לו כלום אתה גדול יותר ממשה שלא נשא לו הקב"ה בשעת מיתתו והיו כל ישראל תלויים עיניהם כנגדו. עמד מכסאו והתחיל להלך. כיון שהגיע לאהל מועד בקש להכנס, אמר לו הקב"ה מה לך, אמר לפניו רבונו של עולם עוד בקשה אחרת אני מבקש ממך. אמר לו אמור. אמר לפניו בבקשה ממך שלא תחליף את ישראל באומה אחרת. אמר לו הקב"ה על בני אתה מצוני שנאמ' על בני ועל פעל ידי תצווני, צוה בני ואל ימרדו בי. והיו כל ישראל הולכים אחריו עד שהגיעו להר העברים. התחיל לפייסן ולומר להם בני המתינו לי עד שנעלה אני והזקנים שמא עדין לא הגיעה השעה שאפטר מן העולם והיה עולה עד שהגיע לחצי ההר. אמר לזקנים המתינו לי גם אתם כאן. אמר לאלעזר עמוד אתה עם הזקנים, ויהושע הוא יעלה עמי. ועלה משה ויהושע עד שהגיעו לראש ההר והיה מפקידו על ישראל ועל התורה שיהא עוסק בה. ואמר ליהושע המתן לי כך ולא קיבל עליו, כיון שראה שלא קיבל עליו הפיל מנעליו ושהה יהושע לנעלן ומשה עבר לפניו. באו ענני כבוד וחטפוהו והכניסוהו למעלה. נגלה עליו הקב"ה ואמר לו, משה, כך מסרב לפני על המיתה, אמר לפניו רבונו של עולם עד שנסתכלתי בדורות ראשונים, אדם מת קברו שת, אברהם מת קברו יצחק, יצחק מת קברו יעקב, יעקב מת קברו אותו בניו, אהרן מת קברתיו אני, כשאמות

אין לי שיקברני. אמר לו הקב"ה על תהרהר במי יקברך שכל מי שימותו בני אדם קוברים אותם, אתה כביכול שאני מטפל בך, שנאמר ויקבור אותו בגיא. והקב"ה היה מבקש ליטול נשמתו של משה שלא בצער. כיון שהגיעה בפיו נטלה הקב"ה בצער ונתנה תחת כסא הכבוד ונתקבצו מלאכי השרת כתים כתים והיו מקלסין לפני מטתו של משה ואומ' יבוא שלום ינוחו על משכבו זצ"ל.